

PROMENE U SRBIJI U PERSPEKTIVI SOCIJALNOG UČENJA: RETROSPEKTIVA JEDNE IDEJE

Apstrakt: U članku se izlaže retrospektivan pogled na tezu o „socijalnom učenju“ kao analitičkom okviru za razmatranje političkih promena u Srbiji, prvi put iznetu 2001. godine. Prema toj tezi, događaji neposredno pre i posle smene Miloševićevog režima 2000. godine mogu se protumačiti kao ishod jednog procesa kolektivnog učenja, čiji su subjekt građani Srbije. Na osnovu nalaza tri talasa kvalitativne studije „Politika i svakodnevni život“, te rezultata drugih istraživanja, u tekstu se pokušava odgovoriti na pitanje da li ideja „socijalnog učenja“ opstaje ukoliko se sučeli sa zbivanjima koja su obeležila politički život u Srbiji u razdoblju od 2001. do 2008. godine.

Ključne reči: Srbija, promene, socijalno učenje, politička kultura

Uvod

Cilj ovoga rada¹ jeste da baci pogled unazad na tezu o „socijalnom učenju“ kao analitičkom okviru za razmatranje političkih promena u Srbiji. Teza je prvi put izložena 2001. godine (Pavićević, Spasić 2001), a potom empirijski proveravana u uzastopnom nizu kvalitativnih studija pod zajedničkim nazivom „Politika i svakodnevni život“. Suština prvobitne ideje bila je u tome da se događaji neposredno pre i posle smene Miloševićevog režima 2000. godine protumače kao ishod jednog procesa kolektivnog učenja, čiji su subjekt građani Srbije kao pripadnici političke zajednice. Tvrđilo se da su građani izvukli određene pouke iz gorkog iskustva devedesetih, i

¹ Rad je deo projekta „Društveni akteri i društvena promena u Srbiji, 1990-2010“ (br. 149005), koji podržava Ministarstvo nauke Republike Srbije. Prva verzija rada izložena je na okruglom stolu *La Serbie post-Milosevic: continuités / discontinuités*, u organizaciji Association française d'études sur les Balkans, MSH, Paris, februar 2008. godine.

te pouke počeli da primenjuju u stvarnosti, oblikujući, korak po korak, jednu novu političku kulturu.

Tri talasa projekta „Politika i svakodnevni život“² ne sačinjavaju pravu panel-studiju, budući da su se tematske žiže i istraživački ciljevi donekle menjali iz faze u fazu, a u skladu s time i uzorci intervjuisanih osoba, te sadržaj vodiča za intervju. Stoga treba imati na umu da nalazi nisu sasvim uporedivi, ali određeni trendovi se ipak daju zapaziti. Da su na delu zaista pomaci i u predmetu istraživanja, a ne samo u našim istraživačkim zamislima, svedoče i druge studije sprovedene u istom periodu, uglavnom primenom kvantitativne metodologije. Njihovi se rezultati ovde takođe koriste, za poređenja, kontrolu i dopunu kvalitativno izvedenih zaključaka. Namera je dati makar delimičan odgovor na pitanje da li ideja „socijalnog učenja“ opstaje ukoliko se sučeli sa zbivanjima koja su obeležila politički život u Srbiji u razdoblju od 2001. do 2008. godine.³

„Veliki preokret“: nalazi iz 2002.

Najpre treba u najkraćim crtama izložiti nalaze prve studije, jer će oni poslužiti kao osnova naspram koje se posmatra potonji razvoj. Intervjui iz 2002. pokazali su da su stavovi građana Srbije prema politici uopšte, političkoj promeni iz 2000, novoj postmiloševićevskoj vladi i problemima s kojima se Srbija suočava bili obeleženi jednim bitnim pomakom u odnosu na period kasnih 1980ih i ranih 1990ih. Taj pomak je nazvan „novi realizam“, a njegove manifestacije su prepoznate u često ponavljanim motivima razboritosti, realističnosti, umerenosti, miroljubivosti, težnje ka „normalnom životu“ i slično (Golubović et al. /ur./ 2003: 137, 125-6, 292).

Prvu i najočigledniju potvrdu pružaju sami događaji od 5. oktobra 2000: da se građani Srbije nisu bili promenili, oni ne bi ni bili u stanju da ostvare tako masovan, pa ipak samodisciplinovan protest, i

² Evo osnovnih podataka o tri faze projekta: I) 300 intervjuua u 19 gradova, novembar 2001-februar 2002 (Golubović, Spasić i Pavićević /ur./, 2003). II) 30 intervjuua, 6 gradova, februar 2005 (objavljeno kao tematski blok u *Filozofiji i društvu*: Golubović 2005; Spasić 2005; Jarić 2005). III) 100 intervjuua, 10 gradova, decembar 2006-januar 2007 (Golubović /ur./ 2007).

³ Niz značajnih događaja tokom 2008, od kojih je proglašenje nezavisnosti Kosova najkrupniji, ostaju izvan vremenskog okvira analize.

pitanje je da li bi Milošević uopšte bio oboren s vlasti. Ne iznenađuje što je taj događaj zauzimao centralno mesto u intervjuima iz 2002: njegovi opisi su služili kao diskurzivna žiža za artikulaciju novih političkih vrednosti. Iz mnoštva upečatljivih prikaza koje su građani ponudili, analitički je destilovano tada preovlađujuće „**značenje 5. oktobra**“: 1) To je istorijski događaj i prekretnica u novijoj srpskoj istoriji; 2) Pobedu su postigli građani, udruženom i zajedničkom borbom; 3) Događaj obeležava početak radikalne promene u svim sferama života („moramo iznova da izgradimo zajedničku kuću“); 4) Protest je pre svega značio odbranu prava na glas (u demokratiji, glas je svetinja); i najzad, 5) Rizik je bio veliki, ali su ljudi ipak išli u proteste, jer se više nisu plašili. Važno je reći da se na ovakvu, manje-više istovetnu karakterizaciju „5. oktobra“ nailazilo kod politički različito opredeljenih ljudi – i protivnici promene režima bili su spremni da „5. oktobru“ priznaju taj niz osobina, i u suštini su prihvatili njegove posledice (kao neminovne, ako već ne poželjne). Viđemo kako se ovo kasnije promenilo.

U tom začetnom trenutku postmiloševićevske ere, građani su imali dosta jasne predstave o tome šta nova vlast treba najpre da učini. Te ideje se mogu nazvati „**normativnim očekivanjima**“ i među njima nabrojati: 1. **Ekonomski oporavak zemlje**: radna mesta, bolje plate, viši životni standard; 2. **Jednakost** pred zakonom i pravna sigurnost: da niko ne prolazi nekažnjeno za svoje zločine i prekršaje; policija i sudovi koji dobro funkcionišu; garantovanje ličnih prava i dostojanstva; 3. **Institucionalna pravila**: iskorenjivanje korupcije i nepotizma, opšta regularizacija procedura i postupaka u državnim i drugim ustanovama; 4. **Depolitizacija životnih šansi**: da čovekova dobrobit, život i prilike za napredovanje više nikada ne zavise od njegovih političkih stavova i aktivnosti (kao što je bio slučaj još od 1945); 5. **Briga za opšte dobro** umesto strančarenja.

Jezgro promene političke kulture, okvirno označeno kao „**novi realizam**“, sastojao se od jednog broja prepoznatljivih komponenti, a pratila su ga još dva konvergentna pomaka u odnosu građana prema političkoj sferi:

1. **Novi realizam**

– **racionalnost**: pri proceni (kolektivne) situacije mora se biti razuman, moraju se uzeti u obzir objektivne okolnosti, izvagati mogućnosti i iznaći najbolje dostupno rešenje;

– **odbacivanje rata:** rat je rđavo sredstvo postizanja političkih ciljeva;

– **sumnjičavost prema naoko brzim i lakim rešenjima:** trajna rešenja se dostižu sporo i mukotrпно, treba biti strpljiv, ceniti pragmatičnost i kompromis;

– **normalan život** kao mandat političara: nosioci vlasti ne treba da ostvaruju grandiozne istorijske misije nego da obezbede ljudima uslove za normalan život;

– **otvorenost** prema svetu: Srbija više nikad ne sme da se nađe u izolaciji.

2. **Demokratski prag:** vlast je odgovorna građanima (ne bogomdana), smenljiva (ne večita), a menja se na izborima (ne silom).

3. **Ambivalentnost političkog** – protivrečna vrednovanja sfere politike:

– „**rđava**“ i „**dobra**“ **politika:** politika je prljava i pokvarena stvar; *ali* postoji i „dobra“ politika (=odgovorno odlučivanje o pravcu razvoja društva), samo ne u Srbiji;

– **paradoks (ne)angažovanosti:** neću da se politički angažujem jer hoću da ostanem čistih ruku; *ali* mi, narod, moramo budno motriti kako bismo kontrolisali vlast, da nam se devedesete ne bi ponovile.

Moglo bi se, dakle, tvrditi da je, u tom početnom periodu, teza o socijalnom učenju nalazila svoju potvrdu. U svojoj prvoj studiji, ponudili smo i tumačenje da će navedeni pomaci u odnosu građana Srbije prema političkoj sferi služiti kao brana eventualnom povratku u prošlost. Građani su, proisticalo je iz analize, postali toliko podozrivi prema demagoškim apelima i populističkim mobilizacijama, da se devedesete više ne mogu vratiti. Međutim, zbivanja u Srbiji išla su drugačijim tokom. Događanja posle 2002, uključujući i političko ponašanje samih građana u određenim kritičnim momentima, kao da demantuju našu analizu, a prvobitna tumačenja ispostavljaju kao neutemeljena i preoptimistična. Ja ću ovde, ipak, pokušati da odbranim bar neke od naših početnih zaključaka. Verujem da su naši argumenti, u osnovi, i dalje validni, pod uslovom da se kontekstualizuju, kritički pretresu i primere promenama u stvarnosti. U daljem tekstu razmatraću razdoblje od 2002. do danas, i to na dva nivoa – nivou političkih delanja i delatnika, pitajući se šta je ostvareno od navedenih „norma-

tivnih očekivanja“; i, drugo, na nivou stavova i ponašanja samih građana, pitajući se šta je od nastajuće političke kulture sačuvano.

Šta se dogodilo s kolektivnim poukama

Kolektivna pouka koja je bez sumnje opstala do 2005. i 2007. godine jeste **demokratski prag** – ideja smenljivosti vlasti putem izbora. Izbori i glasanje su u potpunosti normalizovani i više se ne dovodi u pitanje potreba za njima ili njihov (načelni) demokratski kapacitet. Nije nestao ni **normalan život** kao zahtev upućen političarima (komponenta „**novog realizma**“): uspešnost jedne vlade se kontinuirano meri racionalnim kriterijima, vidljivim i opipljivim rezultatima koje je proizvela: bitno je ono što je postignuto, delotvornost koju su nosioci vlasti pokazali – a ne njihove lične osobine, harizma ili ideološka bliskost, kao što je ranije bilo uobičajeno.

Te, možemo reći, „izvučene pouke“ dopunjene su u međuvremenu i nekim novim tekovinama, koje su izronile u kasnijim studijama. Na primer, **prihvatanje političkog pluralizma** (što je, naravno, tesno vezano za **demokratski prag**). Ovo raspoloženje je bivalo sve vidljivije s vremenom, a najlakše se prepoznavalo negativnim putem – kroz sve ređe primere iskazivanja odbojnosti prema političkom ustrojstvu zasnovanom na slobodnom takmičenju između više političkih stranaka.⁴ Još jedan novi element jeste **deemocionalizacija** govora o politici. Tako nešto se i moglo očekivati, jer euforija, razumljivo, opada s protokom vremena; ali jedno dodatno značenje dobija se ukoliko taj pomak sagledamo u svetlu **novog realizma**, u čijim okvirima se i javlja: deemocionalizacija implicira manje strasti i manje ideologije u političkim prosudbama građana, u korist **normalnog života** i dokazane uspešnosti kao glavnih zadataka stavljenih pred nosioce javnih funkcija.

Zanimljivo je primetiti kako se element **individualizma**, jedva primetan na početku, postepeno uobličava sve izrazitije (o tome detaljnije u: Spasić 2005). U kasnijim talasima istraživanja, može se zapaziti da ljudi sve više – svesno, mada ne uvek i rado – zauzimaju stav „gledati svoja posla“, stav brige o samome sebi i svojoj porodici,

⁴ Takva mnjenja nisu bila retka u intervjuima iz 2002. godine, naročito kod starijih ispitanika.

umesto da se posvećuju vođenju imaginarnih istorijskih ratova za neke uzvišene ciljeve (nacionalni ponos, popravljjanje društva, ostvarenje demokratije i slično). Koncentrisanje energije na lični razvoj i sopstvene ovozemaljske interese može se, osim u negativnim terminima političkog povlačenja i međuljudskog otuđivanja, protumačiti (i) kao dobrodošlo jačanje individualističke usmerenosti, koja u domaćoj političkih tradiciji, svakako, nije najrazvijenija.

Za razliku od navedenih pouka koje su koliko-toliko opstale, reklo bi se da ih ima znatno više koje su uzdrmane – ako ne potpuno uništene, onda bar temeljno ugrožene. Prvo što pada na pamet bili bi **racionalnost, odbacivanje rata i sumnjičavost prema brzim rešenjima**. Sve je to, reklo bi se, poreknuto preporodom političkih snaga *ancien régime*-a, konkretno, Srpske radikalne stranke. Iz svoje političke „kliničke smrti“ 2000. godine SRS se vratio na političku scenu i, do sredine 2008, beležio sve bolje rezultate na izborima i u sondadžama javnog mnjenja.⁵ Sve u vezi s ovom partijom, od vrednosti koje promovise, preko njenog ponašanja na vlasti i van nje, pa do manira koje njeni čelnici pokazuju u svojim javnim nastupima, jeste direktna suprotnost identifikovanim „kolektivnim poukama“. Kako se, onda, uspeh SRS može objasniti, ako se poveruje našim ranijim zaključcima da su građani Srbije izvukli navedene pouke?⁶

Možda se obnovljena privlačnost SRS-a i ne mora protumačiti kao posledica zatiranja stečenih pouka već, naprotiv, baš u svetlu njih. Možda je SRS, paradoksalno, profitirao od nekih aspekata preobražaja političke kulture. Novopronađena racionalnost biračkog tela, koja je jamstvo demokratske budućnosti zemlje, istovremeno je doprinela uspehu radikala – delimično zato što je sama ta racionalnost nedovoljno stabilizovana, a delimično usled nepovoljnih okolnosti.

⁵ Kratko podsećanje: SRS je prvi put bio najjača pojedinačna partija na parlamentarnim izborima 2003 (27 %). Uzgred, tadašnji izborni rejting JUL-a (0,09 %) može da posluži kao korisno podsećanje da nisu *sve* „stranke starog režima“ doživele preporod. Na predsedničkim izborima 2004. Tomislav Nikolić je ušao u drugi krug i izgubio od Tadića s relativno malom razlikom (53,24 % : 45,40 %). Na izborima za Skupštinu 2007. SRS je prošao još bolje, osvojivši 28.6 % glasova i 81 poslanika u Narodnoj skupštini – 17 više od prve sledeće, DS. Ponovljeni okršaj istih takmaca za mesto predsednika 2008. bio je još neizvesniji, sve do samog kraja (prvi krug: Nikolić 39.99 % : Tadić 35.39 %; drugi krug: Tadić 50.5 % : Nikolić 47.3 %). V. <http://webzrs.statserb.sr.gov.yu/axd/en/Izbori/izbori1.php?ind=1>

⁶ Rascep u SRS-u dogodio se posle prikupljanja ovde analiziranih podataka.

Pre svega, sadašnja podrška SRS-u sigurno nije od iste one vrste kakvo je bilo masovno i predano sledbeništvo centrirano na Miloševića krajem 1980ih godina, u vreme „antibirokratske revolucije“, vreme uzburkanih strasti i suspendovanja kritičkih moći. Premda ta dva oblika političke privlačnosti imaju neke sličnosti, recimo neke slične izvore i temelje, pristalice SRS-a danas teško da možemo sagledati kao masu ljudi koje je nekolicina koristoljubivih megalomana izmanipulisala da im veruju svaku reč. Podrška SRS-u je više motivisana interesima, na interesima zasnovana, više ovozemaljska, pa stoga i više „racionalna“, u jednom elementarnom smislu.

Kao ilustraciju uzmimo povezanost između partijskog opredeljenja i odgovore na pitanje: *Kada je reč o poslednjih četiri-pet godina, uzimajući u obzir život u celini, da li vi sebe doživljavate kao dobitnika ili kao gubitnika, ili niste ni tamo ni ovamo?* Raspodela „dobitnika“ i „gubitnika“ prema političkim strankama koje su ispitanicima bliske pokazuje da politička orijentacija ima veze sa subjektivnim iskustvom tranzicije.

Tabela 1. Osećanje dobitništva-gubitništva i stranačka opredeljenost

	Dobitnik	Gubitnik	Ni jedno ni drugo	ukupno
DS	27	15	58	100
SRS	4	47	49	100
Nestranački	8	29	63	100
Opšti prosek	12	30	58	100

Mihailović 2006: 61

Brojke govore da se baza SRS nalazi pretežno među takozvanim „tranzicijskim gubitnicima“. To su ljudi koji (uglavnom realistično) smatraju da, s obzirom na količinu i sastav svojih, burdijeovski rečeno, kapitala, nemaju dobre šanse u kapitalističkoj utakmici. Stoga su oni skloniji ideji korporativne, nacionalne i nacionalističke države, koja će ih zaštititi: ideji zatvorene privrede i egalitarizma koje obećava SRS.

Nadalje, nije u pitanju puko stranačko opredeljivanje, odnosno stav (bliskosti ili udaljenosti) prema postojećim srpskim partijama; posredi je dublji i značajniji odnos prema demokratiji kao skupu vrednosti. U sledećoj tabeli ukršteni su „dobitništvo-gubitništvo“ i stavovi prema demokratiji (procenti slaganja sa predloženim tvrdnjama):

Tabela 2. Odnos prema demokratiji i osećanje ličnog dobitništva-gubitništva

	pretežno dobitnik	pretežno gubitnik	ni jedno ni drugo	ne zna
Demokratija je bolja od svih drugih oblika vladavine	77	30	45	18
Za ljude kao ja, i demokratski i nedemokratski režim su isti	8	17	14	10
U nekim slučajevima nedemokratska vlada može biti bolja od demokratske	7	30	18	13
Ne zna	8	23	23	59
Ukupno	100	100	100	100

Stoiljković 2007: 29

Dok su dosad navođena merenja bila subjektivna (ispitanici su se sami izjašnjavali kao dobitnici ili gubitnici) povezanost glasanja za SRS i lociranosti na nižim stepenicama društvene lestvice vidljiva je i ako upotrebimo objektivne varijable, kao npr. obrazovanje:

Tabela 3. Obrazovanje i glasanje u drugom krugu predsedničkih izbora 2008.

	Nikolić	Tadić	Prosek
Osnovna škola	27	16	24
Škola za radnička zanimanja	17	7	11
Srednja škola	45	52	48
Viša škola ili fakultet	11	25	17
Ukupno	100	100	100

CeSID, januar 2008.

Da zaključim: građani koji „prolaze bolje“ - bilo da se posmatra spolja ili iznutra – u tekućoj restrukturaciji društva opredeljuju se uglavnom za demokratske stranke. Stoga one, tendencijski, politički predstavljaju „dobitnike“, a one druge stranke „gubitnike“. ⁷ Poruka

⁷ Korelacije su dosta visoke, posebno s kombinovanim indeksom „totalnog dobitništva-gubitništva“, što se dobija kada se ličnom pesimizmu pridoda osećaj da je i Srbija kao zemalja „gubitnik“ u zbivanjima poslednjih godina (v. Mihailović 2006: 62).

ovih brojki je jasna: što više ljudi bude doživljavalo da ima koristi od tekućeg društvenog preobražaja, to će čvršća biti demokratija. Dru- gim rečima, bez brzog i krupnog ekonomskog boljitka demokratija u Srbiji teško da će se skoro stabilizovati. To nije jedini uslov, ali jeste veoma važan.

Dalja potpora za tvrdnju da popularnost SRS-a ima racional- ne osnove može se naći ako pratimo putanju komponente **normalan život**, u okviru **novog realizma** iz 2002, i pratećih **kriterijuma učinka** za procenjivanje nosilaca vlasti. Ove pouke su opstale: u stu- dijama iz 2005. i 2007. takav način prosuđivanja vlasti na svim nivoima bivao je sve приметniji, čak rutinski. Ipak, ovaj dobitak za novu političku kulturu ima i svoje pervertirane efekte. Pogledajmo kako su, u jednom istraživanju, ljudi rangirali društvene prioritete, to jest, najvažnije stvari koje treba uraditi u Srbiji. Pitanje je glasilo: *Koje od težnji i ciljeva treba ostvariti da bismo postali društvo u ko- jem biste vi rado živeli?*

Tabela 4. Prioriteti Srbije, po mišljenju građana

	% 2003	Rang 2003	% 2005	Rang 2005
Pristojan životni standard	57	1	63	1
Dobre mogućnosti da se čovek zaposli	42	2	46	2
Minimalni kriminal i korupcija	36	4	41	3
Pravna država	40	3	37	4
Politička stabilnost	26	6	35	5
Uspešna privreda	33	5	33	6
Dobro funkcionisanje demokratije	14	7	14	7
Socijalna pravda	14	8	13	8
Ostvarenje nacionalnih interesa	6	9	7	9

Mihailović 2006: 59

Iz tabele naziremo kako i zašto **kriterijum učinka** deluje kao dvosekli mač: s jedne strane, bez sumnje je pozitivno da su se građani navikli da primenjuju merilo delotvornosti kako bi procenili kvalitet političkih ličnosti; to je znak racionalnije (da li bi trebalo reći i: više „zapadne“...) političke kulture. Ali s druge strane, jedino su demokratske partije bile na vlasti posle 2000, i na taj način jedino

su one bile izložene procenjivanju na ovim osnovama. A nezadovoljstvo postignutim rezultatima – koji, iako nezanemarljivi, svaka-ko nisu ni sjajni – navodi mnoge građane da se okrenu SRS-u, rezonujućuci da bi ova stranka, možda, „bila bolja“ na vlasti.⁸

Na Tabeli 4 može se zapaziti još jedna zanimljiva pojedinost: nizak rejting stavke „ostvarivanje nacionalnih interesa“. Možda deluje čudno da je u, navodno, nacionalistički raspoloženom srpskom javnom mnjenju ovaj kolektivni cilj dvaput rangiran na poslednje mesto, sa tek 6-7 procenata podrške. Ova promena raspoloženja u srpskom biračkom telu beleži se već nekoliko godina unazad, a nije promakla ni stratezima SRS-a. Ova stranka se u novije vreme trudi da „umije“ svoj javni imidž, omekša svoju retoriku i pomeri naglasak sa nacionalnih na socijalne teme, insistirajući na socijalnim, egalitarskim, antiprivatizacijskim porukama. Mada ne u potpunosti uklonjen, šovinizam više nije u prvom planu njihove javne slike.

Da li je razočaranje bilo neminovno?

Za razliku od optimističnog, ponekad i euforičnog tona koji je dominirao u početku, u kasnijim fazama, 2005. i, naročito, 2007. godine zavladao je sumorno raspoloženje bezvoljnosti. Zapitani kako se osećaju, oni i njihova okolina, ispitanici su odgovarali da su depresivni, izgubljenih nada i iluzija, iscrpljeni iščekivanjem. Godine 2002. ljudi su govorili da znaju kako promena ne može nastupiti preko noći, i kako su spremni da čekaju kako bi život u Srbiji bio bolji. Tri godine kasnije, oni su u principu još uvek bili strpljivi, mada su naglašavali da više ne znaju koliko će još na taj boljitak morati da se čeka. A 2007, sasvim su prestali da čekaju: kao da se više nije ni imalo šta čekati. Ili, u sažetoj formulaciji Zagorke Golubović (2007a: 71): do 2005, ljudi su bili nezadovoljni *brzinom* promena; od 2005. pa nadalje oni više nisu sigurni koji je *pravac* promena. Na početku, govorili su da „stvari idu na bolje, mada bi vlast mogla da radi i više i brže“; kasnije, ovo je zamenjeno fundamentalnom sumnjom: „Nisam siguran kuda Srbija ide“.⁹

⁸ Zaboravlja se pri tom da je SRS *bio* na vlasti tokom 1990ih, i da se po učincima nije baš proslavio. Ovo se može pripisati kombinovanom dejstvu koncentracije na preživljavanje u sadašnjici kod građana i uspešnog „PR“-a radikala.

⁹ Treba, ipak, imati u vidu da su u studiji iz 2007. upravo i traženi razočarani i krajnje kritični ispitanici (tj. apstinenti). Ali, oni se od proseka razlikuju pre po inten-

U svim postsocijalističkim zemljama, posle kratkotrajne euforije, redovno je nastupalo razočaranje. Ali, da li je ono u Srbiji možda na neki način specifično? Intenzivnije, ili drugačije po karakteru? Šta su njegovi najvažniji uzroci?

Najpre, neka od **normativnih očekivanja** ostala su neispunjena. Prvo, nije došlo do naglog ekonomskog oporavka, ili bar ne u meri koju je većina smatrala neophodnom (pregled v. npr. u Stojanović 2007, Kontić 2007). Na ovo bi se moglo odgovoriti da, u ekonomskoj sferi, učinci bilo kog aktera duboko zavise od objektivnih okolnosti, a srpski kreatori ekonomske politike suočavali su se sa zaista krajnje nepovoljnom situacijom. Ali, nije sve u ekonomiji; mnogo šta što se moglo sprovesti uz male ili nikakve troškove nije ostvareno, ili ne u potpunosti. Većinom se ovo odnosi na političku sferu u užem smislu reči i na ponašanje političkih aktera. Pogledajmo šta se dogodilo sa zahtevom za **depolitizaciju životnih šansi**. Iako političko opredeljenje više ne povlači direktne rizike, kao što je bio slučaj u vremenu Miloševića i ranije, Srbija je i dalje u velikoj meri „partijska država“, samo pluralizovana. Članstvo u strankama je ključno za imenovanje na funkcije, čak i za dobijanje običnog posla ili neke slične koristi. Političke stranke, po mišljenju naših ispitanika, ne reprezentuju stvarno postojeće društvene grupe ili ideološke pozicije, već naprotiv, parcelišu društvo u skladu sa vlastitim interesima. Stranke razvijaju klijentelizam: umesto da jednom zauvek raskinu s Miloševićevom praksom postavljenja na osnovu političke poslušnosti i lične lojalnosti, umesto na temelju stručnosti i sposobnosti, demokratske partije su upravo to nastavile da rade. Unutar stranaka, ne može se iznositi sopstveno mišljenje – nekritička lažna jednodušnost se neguje umesto kritičke refleksije i individualnog integriteta, kažu ispitanici.

Ocena da je srpska politička scena pretrpana i haotična potvrđena je više puta i na različite načine. Jedno merenje stranačkog pozicioniranja, prema proceni građana-birača, iznedrilo je indikativnu raspodelu duž dimenzije levica-desnica: pokazalo se da je ova podela u Srbiji praktično neprimenljiva, jer su doslovno *sve* stranke smeštane na *sve moguće* pozicije, od ekstremne levice do ekstremne desnice; razlike su se javljale tek u procentima, a ni one nisu bile velike

zitetu ili artikulisanosti svog raspoloženja no po njegovom osnovnom smeru, o čemu svedoči poklapanje naših nalaza sa nizom drugih istraživanja.

(v. Bogosavljević 2007: 269). U našim intervjuima iz 2005, ispitanici su često iznosili razumnu i argumentovanu kritiku postojeće političke ponude, ističući da uopšte nije jasno koja stranka zastupa koju vrstu politike ili kakve vrednosti; ko je čiji prirodan saveznik, i ko koga podržava. Sagovornici su pozivali na „raščišćavanje“ partijske scene, kojim bi se srodne stranke grupisale u prepoznatljive blokove.¹⁰

U iskazima naših ispitanika, opšta kritičnost i odbacivanje celokupne političke sfere (političkih vođa, stranaka, skuštine, vlade...) s vremenom se zaoštravala. Posle izvesnog približavanja između „običnih ljudi“ i „političara“, usled zajedničke borbe tokom 2000, jaz se ubrzo ponovo otvorio. Averzija prema politici je vodila ljude ili u krajnju pasivizaciju, ili u ogorčenost. Ironija je u tome da **individualizam**, ranije pomenut kao jedan od novih motiva, izranja upravo u vezi s ovim depresivnim raspoloženjem. Kako ljudi prestaju da veruju da će politička promena doneti bilo kakav primetan boljitak u njihovom ličnom životu, oni počinju da skreću pogled sa političke sfere ka sebi samima i ka svom malom privatnom svetu, tu tragajući za eventualnim podstrecima i izvorima snage. I to je sve više njihov izbor, iako možda nisu baš ubeđeni u povoljne ishode takve strategije. Da li je, s opšteg stanovišta razvoja demokratije u Srbiji, ovo više „pozitivna“ ili „negativna“ tekovina, teško je sa sigurnošću reći.

Naredno izuzetno važno očekivanje koje je iznevereno jeste **briga za opšte dobro**. Ponašanje političkih stranaka i njihovih lidera posle 2000. stoji u oštrom kontrastu prema uverenju građana, jasno iskazanom u prvoj studiji, da posle „novoga početka“ svako može, i mora, da doprinese dobrobiti zajednice – u sklopu opšte rekonstrukcije koja je nazivana „izgradnjom kuće iz temelja“. Partije su se, međutim, ponašale baš suprotno tome: neprekidno su se međusobno prepirale i sukobljavale, a dobro društvene zajednice je retko kad imalo prednost nad partikularističkim razlikama i interesima. Ovo „prepucavanje“ - što je bio najčešće korišćen izraz za tu skupinu praksi – dodatno je ogadilo politiku građanima. Činjenica da je novi Ustav donet tek krajem 2006. jeste jedan od pokazatelja nesposobnosti političke elite da operacionalizuje zajednički interes i nespremnosti da ozbiljno shvati institucionalizaciju demokratije. Pri

¹⁰ Upravo to se, možemo reći, i dogodilo (na sreću ili nažalost?) na izborima tokom 2008. godine.

tome je propuštena šansa koju je bio pružio momenat simboličke hegemonije demokratske „strane“ neposredno posle 5. oktobra.¹¹

Međutim, kao što je već rečeno u vezi s rastućim **individualizmom**, takvi razvoji često nose dvosmislene potencijale. Ono što je s jedne tačke gledišta destruktivno može se, s neke druge, ispostaviti kao obećavajuće. Tako, uprkos tamnoj slici Srbije koju su naši ispitanici opisivali 2005. i 2007, ono što se u pozadini polagano pomaljalo bio je nekakav sistem koji je, postupno i nesigurno, počinjao da funkcioniše. Ta institucionalna infrastruktura, sklapana deo po deo, možda nije zadovoljavala ničija iščekivanja u smislu učinka i kvaliteta usluga, ali je, ipak, na neki način „radila“. Iako su ispitanici kritikovali mnogo koje posledica delovanja „sistema“, kao i njegov karakter, same te kritike bile su posredan dokaz da uopšte postoji nešto što se može kritikovati. U analizi iz 2005. nazvala sam ovu paradoksalnu situaciju „normalizacijom na niskom nivou funkcionisanja“, ne bih li označila nejasan utisak da Srbija polako postaje nešto nalik na „normalno“ društvo. Dubina razočaranja koju su iskazali naši sagovornici bila je srazmerna nerealno visokim nadama koje su prethodno investirali u „novi početak“ iz godine 2000. Istovremeno, te su nade, sa svojim snažnim emocijama i osećanjem potpune slobode u izboru kolektivne budućnosti (**graditi kuću iz temelja**) imale svoju cenu: sve je tada izgledalo moguće baš zato što je sve bilo srušeno.

Neangažovanost i izborna apstinencija

Jedna od posledica navedenih procesa jeste izuzetno nizak ugled koji političke stranke, ličnosti i čitav sistem imaju u očima građana. Snažno odbacivanje stranačkog sistema dovelo je i opadanja izlaznosti na izborima. Sve manje izborno učešće počelo je da poslednjih godina izaziva zabrinutost, naročito u tzv. demokratskom taboru. Preduzete su različite mere da se taj fenomen, prvo, istraži i,

¹¹ Ova simbolička dominantnost se na gotovo zabavan način ispoljila u u rezultatima jedne ankete iz 2001. U želji da pokažu odanost novoj vlasti i prevladajućoj političkoj klimi, 70 % ispitanika je izjavilo da su na republičkim izborima decembra 2000. glasali za DOS. Problem je u tome što je ovaj broj veći od ukupne izlaznosti na tim izborima (Logar 2007: 85)! Naši podaci potvrđuju hegemoniju „novog duha“ koji je vladao društvom u periodu 2001-2002, kada su se čak i protivnici političke promene, kao što smo videli, povinovali njenoj uopštenoj pozitivnoj karakterizaciji.

drugo, da se trend pokušaja preokrenuti (v. Lutovac /ur./ 2007,¹² naročito tekstovi Sajc, Logar, Ristić, Vukovića, Stoilkovića; v. isto tako Slavujević 2007; Pantić, Pavlović 2007). Pitanje je, međutim, složeno. Tu se objektivne činjenice mešaju s političkim strahovima. Prvo treba reći da apstinencija zapravo nije tako visoka kao što se verovalo. Podaci CeSID-a kojima je merena izlaznost na uzastopnim izborima ocrtavaju oscilirajuću liniju, sasvim nalik na krivulje koje se dobijaju u drugim zemljama. Participacija se kretala oko 50-60%, uz lako objašnjive padove (ispod 40 % u propalim predsjedničkim izborima 2003) i upadljive skokove (izbori iz septembra 2000) (v. Logar 2007: 82). Štaviše, čak i te procenite bi trebalo korigovati naviše, jer je zvanično biračko telo, iz različitih razloga, preuveličano.¹³

Ono što je u stvari izazvalo zabrinutost bila je tendencija na koju su različite studije ukazivale počev od kasnih 1990ih: naime, da uz tzv. „strukturalne“ ili „sociološke“ apstinate (one koji su suviše bolesni, suviše stari, suviše siromašni ili, jednostavno, suviše društveno otuđeni da bi izašli na izbore), postoji još jedna vrsta apstinencijata – znatan deo mlađeg, urbanog i relativno dobro obrazovanog biračkog tela koji je bio sklon demokratskoj opciji nije izlazio na izbore, čime je doprinosaio dobrim rezultatima SRS-a. Razlozi su se mogli naći u opštoj apatiji i/ili nezadovoljstvu ovih mladih ljudi ponašanjem demokratskih stranaka. Jedna od prvih analitičarki ovog fenomena, Aleksandra Sajc, došla je do formulacije „apstinenci protiv fasadne demokratije“ i protumačila ovu vrstu apstinencije ne kao znak političke apatije već, naprotiv, kao znak kritičkog stava usmerenog protiv toga kako postojeće partije operacionalizuju demokratsku opciju (Sajc 2002). Iako grupa o kojoj je reč, naravno, ne obuhvata sve apstinate, njen brojčani udeo očigledno nije zanemarljiv, pošto njihovi stavovi značajno boje opštu sliku celokupne kategorije apstinencijata. Na primer, u jednoj anketi je utvrđena jasna divergencija u pogledu vrednosti između apstinencijata (uopšte) i birača: oni prvi su imali izraženije demokratske i proevropske stavove nego ovi drugi, ali su u isto vreme bili osetno malodušniji i pesimističniji.¹⁴

¹² Indikativan je podatak da je to drugi zbornik (osim našeg), posvećen istoj temi, koji je izašao iste godine.

¹³ Zvanično se baratalo cifrom od 6.5 miliona birača, dok je realno biračko telo, prema procenama CeSID-a, oko 5.5 miliona (Vuković 2007).

¹⁴ Demokratska proevropska orijentacija: apstinenci 55 % : birači 33 %; Pesimizam: „Srbija ide u lošem pravcu“ – među apstinentima se slaže 74 %, a među

Predsednički izbori 2008. godine kao da su opovrgli hipotezu o rastućoj apatiji: izlaznost je bila znatno iznad 60 % (čak i više, realno posmatrano). Ali, ovo se dobro uklapa u ono što su nam rekli ispitanici u studiji iz 2007: da bi odustali od apstinencije ako bi izbori bili odlučujući. Očigledno, ovi predsednički izbori, naročito njihov drugi krug, doživljeni su upravo tako – kao prilika kada Srbija bira svoju budućnost, između dve različite i suprotstavljene opcije. Neki pokazatelji, štaviše, mogu se protumačiti kao potvrda uverenja kako demokratski orijentisani birači češće apstiniraju: u drugom krugu, izlaznost je bila приметно bolja, kao i Tadićev rezultat.

Čitava ova rasprava ima za cilj da ukaže na paradoksalnost političkog sudelovanja u današnjoj Srbiji. Taj „**paradoks (ne)angažmana**“ dotiče građane-glasače, ali i analitičara, svakoga na specifičan način. S jedne strane, distanciranje i povlačenje iz politike jesu individualno pravo i legitiman lični izbor, i kao takvi su važni elementi liberalne demokratije. Na kraju krajeva, upravo je to bilo jedna od bitnih sastavnica one „normalnosti“ za koju su se ljudi borili 5. oktobra 2000: jedna od najčešće ponovljenih izjava u našoj prvoj studiji bila je da ljudi žele da se oslobode politike, da žele da je izbace iz svoje svakodnevice. Ali s druge strane, pitanje je – da li smo već u poziciji da to sebi možemo da dozvolimo? Nije li takav stav neka vrsta luksuza u današnjoj Srbiji, gde čak ni najtemelnija pitanja još nisu rešena? Ne povlači li političko hlađenje i dezangažman građana suviše ozbiljne posledice?

U analizama iz prvog talasa istraživanja, razmišljajući o toj snažno iskazanoj želji ljudi da ih politika ostavi na miru, predvideli smo da će ovaj stav, u kombinaciji sa jednako snažnom željom građana da drže na oku nosioce državnih funkcija, proizvesti nerazrešivu tenziju i doprineti zastojsima u demokratskim procesima. I to se upravo dogodilo. A tenzija je mogla biti manja, da su se politički vođi više potrudili da očuvaju odnose uzajamnog poštovanja sa građanima, uspostavljene kroz zajedničku borbu 2000. godine. O ovome će još biti reči u završnom odeljku, a sada se može zaključiti o paradoksu (ne)angažovanosti i njegovim analitičkim posledicama: za posmatrača, on se najzaoštrenije postavlja u vidu dileme kako da vrednujemo kritiku koju građani upućuju „politicima“. Da li postoji

biračima 41 %; „Da li verujete da mladi ljudi imaju budućnost u Srbiji?“ – negativan odgovor daje 72 % apstinenata i 47 % birača (Logar 2007: 89, 93, 94).

način da se napravi razlika između, na jednoj strani, racionalne i konstruktivne kritike, koju iznose posvećeni, ali individualistički nastrojeni građani svesni svojih prava, i na drugoj strani, očajničkih, nediferencirano negativnih mnjenja ljutih ali politički pasivnih ljudi? Prvo vodi demokratiji, bar na duže staze; drugo vodi u apatiju, eventualno začinjenu povremenim izlivima nasilja.

Manjkavosti političkog sistema

Postoji još jedan izvor koji može objasniti privlačnost SRS-a na manje-više racionalnim osnovama. Reč je o nedostacima srpske stranačke scene. Mnogi posmatrači su zapazili da na njoj nema istinski socijaldemokratske opcije. Međutim, ređe se primećuje da je konzervativna opcija jednako odsutna – „konzervativna“ u konvencionalnom evropskom smislu narodnjačkog desnog centra, poput nemačkih hrišćanskih demokrata, francuskih konzervativaca ili, bliže u regionu, HDZ-a u Hrvatskoj posle 2000. Od svih srpskih partija, Koštuničinom DSS-u bi ta uloga najbolje ležala, i on je doista i igra, u izvesnoj, mada veoma skromnoj meri. DSS nikad nije uspeo da se razvije u respektabilnu stranku jasnog profila; umesto toga, ostao je maglovita „omnibus“ partija koja se obraća svima, i nikome posebno. Nedostaje joj razvijena infrastruktura, a teško da ima upečatljivih ličnosti izuzev samog Koštunice.¹⁵ Bez sumnje postoje značajni segmenti stanovništva koji bi bili, da kažemo, po prirodi stvari skloni toj opciji – tradicionalistički nastrojeni ljudi, možda u proseku malo stariji, malo usporeniji, klasičnih ukusa i snažnog nacionalnog osećanja, a istovremeno uljudni i sposobni za demokratski suživot sa neistomišljenicima. Pa ipak, DSS nije uspeo da taj deo biračkog tela trajno veže za sebe, da pridobije njihovu lojalnost i „odneguje“ svoju izbornu bazu. U odsustvu jačeg privlačnog dejstva DSS-a, većina takvih glasača je verovatno završavala kod SRS-a.

I napokon, tu je problem simboličke institucionalizacije „5. oktobra“. Kako možemo objasniti činjenicu da je danas, osam godina posle, moguće u javnosti tvrditi – kao što to čini SRS – da su sva zla u Srbiji započela 2000. godine: od siromaštva i nezaposlenosti do

¹⁵ U anketama, se često dobija da pristalice DSS-a nemaju prepoznatljiv profil – razlike unutar njihovog korpusa veće su nego razlike njihovih proseka u odnosu na druge, raznorodne stranke (Marković 2006: 224).

lošeg međunarodnog položaja zemlje? Tačnije: kako je moguće da se nađu slušaoci koji će to poverovati, uključujući, možda, i izvestan broj učesnika narodne revolucije 2000? Odgovor leži, između ostalog, u zanemarivanju simboličkog aspekta politike u demokratskom taboru. „Peti oktobar“ je trebalo institucionalizovati u neku vrstu nacionalnog praznika – ako ne doslovno, onda figurativno; mogao je biti markiran kao veliki datum u novijoj istoriji Srbije, kada su građani preduzeli vlastitu kolektivnu političku subjektivaciju. Ova simbolička kristalizacija mogla je kanalisati bar jedan deo emocionalnih energija koje se splicu oko nacionalnog ponosa i osećanja nacionalne pripadnosti; da je to uspelo, bilo bi moguće u javnim i privatnim političkim manifestovanjima slaviti naciju i demokratiju istovremeno. Umesto toga, „5. oktobar“ je vrlo brzo devalviran svađama i optužbama među demokratskim liderima. Zato taj datum nije zauvek fiksiran kao tačka preloma između jednog „pre“ i jednog „posle“. Otvoren je put za potonje korenite reinterpretacije ono što je isprva delovalo svima jasno – da je Miloševićevo doba jedan od najgorih perioda u modernoj srpskoj istoriji. Taj se proces ispoljava i u našim intervjuima, kroz izmenjen način na koji sagovornici govore o „petom oktobru“: na početku, 2002, to je bio istorijski dan, nulta tačka, novo svitanje. Godine 2005, već je počeo da bleđi i tone u opštu baruštinu „politike“. Još dve godine kasnije, spominjanje tog datuma građane više ljuti nego što ih čini ponosnima, jer je on postao simbol propalih nada i izneverenih obećanja.

Zaključak

Da li je, dakle, u Srbiji na delu proces socijalnog učenja? Da li kao njegova posledica nastaje jedna demokratskija, trezvenija, tolerantnija politička kultura? Ako političku kulturu shvatimo u širokom smislu difuznog osećaja, niza stavova (nikad homogenih) i simboličkih obrazaca (ne nužno koherentnih) povezanih sa definicijom i sprovođenjem politike, ona se sigurno menja. Pa ipak, ona ne može da stoji na sopstvenim nogama, bez potpore jednako promenjene političke *strukture* društva. Politička kultura koja evoluirati mora da se osloni na niz sve stabilnijih ustanova koje služe kao okvir za politički život, vođen na neke nove načine. Ta druga, objektivna i sistem-ska strana preobražaja srbijanske politike svoju je ulogu odigrala

manje uspešno. Obični ljudi su, da tako kažemo, prepušteni sami sebi da demokratizuju svoj politički svetonazor najbolje što umeju.

U zaključku svoje brižljivo argumentovane studije o konsolidaciji demokratskih ustanova u Srbiji, Pavlović i Antonić pišu da je 2007. godine Srbija izborna demokratija, što znači, doista, demokratija (a ne autoritarni ili hibridni režim), ali jednog inferiornog tipa, koji još nije dostigao nivo liberalne ili ustavne demokratije. Osim toga, srpska demokratija nije ni potpuno konsolidovana ni u rasulu već je – „potkonsolidovana“: ona funkcioniše, i opasnost od eventualnog povratka na staro ne preti neposredno, ali nije ni u potpunosti isključena.¹⁶ Demokratske promene su vidljive i, u glavnim crtama, institucionalizovane, ali ne i zajamčeno nepovratne. Po mišljenju ove dvojice autora, presudna i razlikovna ustanova izborne demokratije jesu (istinski) slobodni i poštenu izbori, i upravo to oni uzimaju kao bitnu investiciju u budući demokratski razvoj Srbije: „Slobodni izbori, dok se god njihovi ishodi poštuju, imaju taj kapacitet da proizvedu političke elite koje će svaki naredni put ugraditi po jednu ciglu u demokratsko zdanje, čime će se konačno demokratija u Srbiji učvrstiti“ (Pavlović, Antonić 2007: 292). Valja se nadati da će zdanje biti dovoljno čvrsto da izdrži naredne zemljotrese.

Literatura

- Bogosavljević, Srđan 2007. „Odnos birača prema drugim strankama i koalicijama“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str. 255-269.
- CeSID, januar 2008. *Politički milje predsedničkih izbora II*, istraživački izveštaj, <http://www.cesid.org/articles/download/files/Izvestaj,%20Cesid,%20januar%202008..doc?id=60>
- Đurković, Miša (ur) 2007. *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*, Beograd: Institut za evropske studije.
- Golubović, Zagorka, Ivana Spasić and Đorđe Pavićević (ur.) 2003. *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, Beograd: IFDT.
- Golubović, Zagorka 2005. „Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana Srbije 2005“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 13-44.

¹⁶ Može se zapaziti upadljiva paralela s onim što sam ja nazvala „normalizacijom na niskom nivou“. Razlika je pre u analitičkom fokusu no u suštini argumentacije.

- Golubović, Zagorka (ur.) 2007. *Probuđene nade – izneverena očekivanja*, Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
- Golubović, Zagorka 2007a. „Angažovanost građana i apstinencija u postoktobarskoj Srbiji“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str. 63-80.
- Jarić, Isidora 2005. „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 75-87.
- KontiĆ, Ljiljana 2007. „Privatizacija“, u: M. Đurković (ur.), *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*, Beograd: Institut za evropske studije, str. 149-170.
- Logar, Svetlana 2007. „Vrednosne orijentacije birača i apstinenata“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str. 81-96.
- Lutovac, Zoran (ur.) 2007. *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN.
- Lutovac, Zoran (ur.) 2007a. *Ideologija i političke stranke u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN.
- Marković, Vera 2006. „Promene vrednosnih orijentacija“, u: Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd: Socijaldemokratski klub/FES, str. 219-227.
- Mihailović, Srećko (ur.) 2005. *Pet godina tranzicije u Srbiji I*, Beograd: Socijaldemokratski klub/FES.
- Mihailović, Srećko (ur.) 2006. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd: Socijaldemokratski klub/FES.
- Mihailović, Srećko 2006. „Dugo putovanje u kapitalizam“, u: Mihailović (ur.) 2006, str. 43-66.
- Pantić, Dragomir i Zoran Pavlović 2007. *Javno mnjenje: koncept i komparativna istraživanja*, FES/IDN
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić 2001. „Prelazna ocena: promene u Srbiji kao proces socijalnog učenja“, u: *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*, priur. Ivana Spasić i Milan Subotić, Beograd: IFDT, str. 137-150.
- Pavlović, Dušan i Slobodan Antonić 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Beograd: Službeni glasnik.
- Sajc, Aleksandra 2002. „Izborni apstinenti protiv fasadne demokratije: prilozi za razumevanje izbora u Srbiji“, *Nova srpska politička misao* Vol. IX(1-4): 47-66.
- Sajc, Aleksandra 2007. „O značenju glasa kao činiocu izbornog ponašanja u Srbiji“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str.113-132.
- Spasić, Ivana 2005. „Politika i svakodnevni život u Srbiji 2005: Odnos prema političkoj sferi, promena društvenog poretka, javnost“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 45-74.

- Slavujević, Zoran 2007. *Izborne kampanje: pohod na birače – slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*, Beograd: FES/FPN/IDN.
- Stoiljković, Zoran 2007. „Građani Srbije i demokratija – između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str. 9-62.
- Stojanović, Božo 2007. „Strana ulaganja – stanje i perspektive“, u: M. Đurković (ur.), *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*, Beograd: Institut za evropske studije, str. 171-198.
- Vuković, Đorđe 2007. „Specifičnosti izborne apstinencije u Srbiji“, u: Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: FES/FPN/IDN, str. 133-150.

Ivana Spasić

POLITICAL CHANGE IN SERBIA IN THE PERSPECTIVE
OF SOCIAL LEARNING: AN IDEA REVISITED

Summary

Abstract: The paper contains a retrospective of the thesis that „social learning“ may be deployed as analytical framework to understand political change in Serbia, first proposed in 2001. The thesis contends that the events immediately before and after the toppling of Milošević’s regime in 2000 may be interpreted as outcomes of a process of collective learning by Serbian citizens. On the basis of the findings of three-wave qualitative study „Politics and Everyday Life“, as well as other research, the paper seeks to answer the question whether the idea of „social learning“ stands or falls when confronted with the developments taking place in Serbian political life between 2001 and 2008.

Keywords: Serbia, change, social learning, political culture